

Maria Kujawa

Uniwersytet Jagielloński w Krakowie
e-mail: em.kujawa@interia.pl

UMYSŁOWA REPREZENTACJA ŚWIATA U WSPÓŁCZESNYCH DZIECI W ŚREDNIM DZIECIŃSTWIE I DZIECI BADANYCH 20 LAT TEMU

ABSTRACT

Mental representation of the world in contemporary preschool children and children tested 20 years ago

The representation of the world and oneself in the mind of the pre-school child influences the way the child's mind works in the current situation and in later periods of ontogeny. The knowledge of the child's world view, his or her ideas about the role of adults, the marriage, and the family has changed over the last twenty years. I will present preliminary results of a study of preschool-aged children. The study group comprised 37 children living in the eighties and 37 of their peers living 20 years later. The children were tested on methods of projection: a clinical questionnaire *Zwierzyniec* René Zazzo and the *CAT* test of Leopold Bellak and Sonia Bellak were used. The analysis of a drawing and the clinical interview were applied. In the stories of modern children there is more anxiety and aggression than there was in the earlier generations of children. In the mental representation of the world of contemporary preschool children the world is presented as friendly, like it was by many of their peers twenty years ago. The world of today's kids is more chaotic, there are more events, fantasy characters, and fewer people. Their characters act individually, rather than in group. They are more likely to be lonely than it was in the earlier generation, but at the same time they value solitude more. They are also more active. They solve problems independently and creatively. They accept marriage less frequently and do not associate it with having children.

An attempt was made to explain these differences by referring to civilization changes, mostly to those affecting the family, and to the role of mass media in the life of children.

Key words: preschool children, mental representation of the world, diachronic studies, adulthood, marriage, having children.

Słowa kluczowe: dziecko w wieku przedszkolnym, badania diachroniczne, reprezentacja umysłowa świata, dorosłość, małżeństwo, posiadanie dzieci.

Wprowadzenie

*Człowiek siłą swej istoty wytwarza świat,
który przybiera niezliczone wciąż nowe oblicza...*

Roman Ingarden

Podstawowym wyznacznikiem rozwoju człowieka na każdym etapie ontogenezy jest jego aktywność własna. Takie ujęcia znajdujemy zarówno w tradycyjnej psychologii rozwojowej (Piaget, 1966; Szuman, 1985; Przetacznik-Gierowska, Tyszkowa, 1996), jak i w najnowszych pracach psychologicznych. Potrzeba twórczości, zdaniem niektórych autorów uwarunkowana biologicznie (Gloton-Clero, 1988), powoduje, że już małe dziecko aktywnie kreuje w umyśle swój własny świat, a ta umysłowa reprezentacja świata ma związek z jego funkcjonowaniem w rodzinie, w grupie rówieśniczej i odgrywa rolę na dalszych etapach rozwoju. Obraz świata i obraz siebie w nim są wyznacznikami wyborów rozwojowych i sposobu wywiązywania się z zadań rozwojowych. Rodzaj odpowiedzi na pytania typu: Kim nie chcę być? Kim mogę? Kim powinienem? Kim potrafię być?, stawiane w wieku dorastania i młodzieńczym wiążą się z całokształtem wcześniejszych doświadczeń dzieciństwa.

Człowiek poprzez swoje wybory wpływa na to, w jaki sposób funkcjonuje w świecie. To one – często w sposób zasadniczy – kształtują jego drogę życiową. Sposób rozwiązywania podstawowych kryzysów adolescencji czy wczesnej dorosłości, szczególnie kryzysu izolacja–intymność (Oleś, 2011) wiąże się z decyzjami rozwojowymi dotyczącymi małżeństwa, założenia rodziny, posiadania dzieci czy też wyboru innej drogi życiowej. Ukształtowana w tym okresie rozwoju tożsamości cnota wierności (Erikson, 2004) umożliwia rozwój w kierunku intymności, a później troski o innych. Taka droga wiąże się z obrazem świata wytworzonym we wczesnym dzieciństwie, chociaż kierunki tego rozwoju są trudne do prognozowania. Zawsze jednak umysłowa reprezentacja świata, do którego można mieć zaufanie, w którym można realizować swe możliwości, sprzyja rozwojowi, bowiem spostrzeganie świata jako przyjaznego daje większe szanse na pokonywanie trudności w życiu. To, w jaki sposób dziecko widzi osoby dorosłe, w jakich kategoriach opisuje rodzinę, motywy zawierania małżeństwa, posiadania dzieci René Zazzo (Zazzo, 1974) wiąże z tym, jak dziecko widzi swój los. Warto podkreślić, że chociaż postrzeganie swojego losu przez dziecko w dzieciństwie nie wpływa bezpośrednio na jego aktualne działanie, to może mieć znaczenie przy całościowej akceptacji życia w kolejnych etapach rozwoju.

We współczesnym świecie zachodzą bardzo szybkie zmiany w sposobie funkcjonowania rodziny. Rozwój nowych technologii i wpływ nowych wzorów i modeli życia, rozpowszechnianych na szeroką skalę przez media, uzasadniają przypuszczenie, że w ciągu ostatnich 20 lat obraz siebie i świata u dzieci w wieku przedszkolnym znacznie się zmienił, a więc reprezentacja umysłowa świata u współczesnych przedszkolaków i ich rówieśników żyjących 20 lat temu będzie w wielu aspektach odmienna.

Badania własne

Corocznie od 30 lat w Instytucie Psychologii Uniwersytetu Jagiellońskiego w toku mojego kursu autorskiego „Diagnoza osobowości dziecięcej” są prowadzone indywidualne badania dotyczące rozwoju osobowości dziecięcej. Badania te odbywają się w przedszkolu lub w domu rodzinnym dziecka. Przebiegają w atmosferze ludycznej. Dzieciom nie zadaje się żadnych pytań wprost, są one natomiast zachęcane do eksploracji swego doświadczenia indywidualnego, ukierunkowanej poprzez takie techniki, jak: kwestionariusz kliniczny René Zazzo i T. Mathon *Zwierzyniec*, dziecięcy Test Apercepcji Tematycznej *CAT* Leopolda Bellaka i Sonii Bellak, wytwory spontaniczne i tematyczne (przede wszystkim rysunki). Oprócz tego badający prowadzi z dzieckiem rozmowę kliniczną, a także rozmowę z rodzicami lub opiekunami.

Na potrzeby niniejszego opracowania wybrano do analiz porównawczych dwie grupy dzieci w wieku 5;2 do 6;1 roku. Pierwsza z nich liczyła 37 dzieci badanych w 1988/1989 roku, druga – 37 dzieci badanych w latach 2009/2010, a więc ponad 20 lat później. Wszystkie dzieci pochodziły z rodzin pełnych. Wśród rodziców współczesnych przedszkolaków nie było osób z wykształceniem podstawowym (w grupie z poprzedniego pokolenia było siedmioro takich rodziców). Sześciu ojców i dwie matki współczesnych przedszkolaków pracowało poza granicami kraju.

Analizy porównawcze między tymi grupami przeprowadzono z punktu widzenia następujących pytań:

1. Jakie cechy posiada świat w opowiadaniach dzieci współczesnych i tych sprzed 20 lat?
2. Jakie cechy posiadają bohaterowie opowiadań dzieci z tych dwóch grup pokoleniowych?
3. Jakimi emocjami były i obecnie są nasycone opowiadania dziecięce?
4. Czy i dlaczego dzieci akceptują dorosłość?
5. Czy i w jaki sposób widzą siebie w rolach małżonków?
6. Jaki jest ich stosunek do posiadania dzieci?

Odpowiedzi na trzy pierwsze pytania poszukiwano poprzez analizę wyników uzyskanych na podstawie testu projekcyjnego *CAT*; odpowiedź na trzy kolejne pytania przyniósł kwestionariusz kliniczny *Zwierzyniec*.

Procedura opracowania wyników

Najpierw przedstawiona zostanie procedura opracowania wyników testu *CAT*, a następnie kwestionariusza klinicznego *Zwierzyńiec*.

Procedura opracowania wyników testu *CAT*

Każde dziecko tworzyło opowiadania na temat wszystkich 10 obrazków testu *CAT*. W sumie przeanalizowano 370 opowiadań dzieci żyjących współcześnie i 370 opowiadań dzieci 20 lat temu. Analizę prowadzono, opierając się na założeniach teoretycznych i interpretacyjnych metod projekcyjnych, opracowanych przez Bellaka. Każdy obrazek interpretowano, biorąc pod uwagę: 1) cechy świata przedstawione w opowiadaniu; 2) cechy bohatera opowiadania; 3) nastrój emocjonalny opowiadania o świecie.

Ponadto oceniano całościowy obraz świata każdego z 37 dzieci w dwu pokoleniach.

1. Cechy świata badanych dzieci.

Na podstawie analizy 370 opowiadań w każdym pokoleniu wyodrębniono następujące cechy świata:

- liczbę wydarzeń w każdym opowiadaniu;
- liczbę osób dorosłych występujących w każdym opowiadaniu;
- liczbę postaci fantastycznych wprowadzonych do opowiadania;
- liczbę opowiadań lękowych (każde opowiadanie oceniano, biorąc pod uwagę, czy przedstawiony w nim obraz świata zawiera wskaźniki lęku. Zaliczano jako opowiadania lękowe takie, w których dziecko mówiło wprost: „króliczek się bał”, i takie, o których wnioskowano o lęk na podstawie całości opowiadania); policzono opowiadania diagnozowane jako lękowe lub nie.
- liczbę opowiadań agresywnych – każde opowiadanie oceniono pod kątem zawartości agresji (procedura podobna jak przy lęku).

Na jednym obrazku mógł wystąpić zarówno lęk, jak i agresja. Wtedy takie opowiadanie liczono jako lękowe oraz jako agresywne.

W każdym przypadku policzono średnią wymienionych wskaźników przypadających na jeden obrazek.

2. Cechy głównego bohatera.

Cechy głównego bohatera to, w założeniu, cechy, które badane dziecko posiada, w niektórych przypadkach pragnie posiadać, czy też cechy, których – choć rzadko – u siebie nie akceptuje. Wyróżniono następujące cechy bohatera:

- aktywny;
- kreatywny;
- pozostający w relacji z innymi lub działający indywidualnie.

Oto przykład opowiadania na temat siódmego obrazka z zestawu Bellaka, w którym bohater jest mało kreatywny i samotny:

Lew. Małpka ucieka przed lwem. Szybko uciekała i on małpkę zjadł.
Gonił ją, bo małpka zabrała mu coś i musiała uciekać, i on połknął ją
(Zosia, 5;04).

Opowiadanie na temat tego samego obrazka, w którym bohater jest kreatywny i otrzymuje pomoc:

Tutaj widzę tygrysa, który goni małpkę. Małpka przed nim ucieka. I małpa sobie pomyślała: „Może nie będę wchodzić na drzewo, tylko skoczę na grzbiet tygrysa”. Tygrys wyrzucił małpę do jeziora i on też hyc do jeziora, ale małpa ucieka tak szybko, że tygrys nie może jej złapać, i małpa się śmieje. Potem spotkała dżunglowego chłopca, który był śmiesznie ubrany i on jej mówi: „Skacz na to wysokie drzewo, bo tygrys się zbliża”, więc szybko wyskoczyła na wysokie drzewo i huśtała się na najwyższej gałęzi i z dżunglowym chłopcem śmiali się z tygrysa (Maja, 5;11).

3. Nastrój emocjonalny.

Analizowano nastrój każdej z 10 opowiedzianych historyjek. Oceniano nastrój jako: spokojny, napięty, wesoły, smutny, zabawowy, zmienny.

4. Całościowy obraz świata, o którym opowiada dziecko.

Opracowano charakterystykę świata każdego dziecka. Dla potrzeb tego opracowania wyodrębniono następujące kategorie dotyczące świata: przyjazny/niezbyt przyjazny; przewidywalny/chaotyczny; spójny/niespójny. Świat charakteryzowano, przypisując cechy, o których wnioskowano w danej kategorii, na przykład: przyjazny, gdy takie jego cechy występowały w co najmniej 6 na 10 opowiadań. Świat oceniano, biorąc pod uwagę kryteria z arkusza protokołu. Przykładowo:

Pierwszy obrazek testu CAT dotyczy sytuacji jedzenia. Oto jego treść: Małe kurczaki siedzą przy stole, w głębi postać dużego kurczaka. A to przykład opowiadania o pierwszym obrazku z testu:

A to śmieszne kurczaki sobie uczują. Chyba jedzą smaczny obiad. No to tak: mama kura urodziła dwa kurczaki i jedną dziewczynkę. Dziewczynka miała na imię Anastazja i miała śliczne ubranko, i kurczaki chłopaki też miały. Mama Kurczakowa ugotowała zupkę ogórkową i dżdżownicową jeszcze. „Siadajcie szybko, bo wystygnie”. [naśladuje przyjazny głos mamy, śmieje się]. Jedzą sobie. Dostaną lody na deser i pójdą się bawić, a potem przyjdzie tata i Anastazja powie: „Chodźmy na huśtawkę jeszcze” i pójdą się bawić (Maja, 5;04).

W opowiadaniu dziewczynki kurczaki mają śliczne ubranka i dostaną smaczne jedzenie. Świat w opowiadaniu jest bezpieczny, przyjazny, zaspokaja potrzeby miłości, kontaktu, aktywności zabawowej. Jest uporządkowany i przewidywalny. Nie ma w nim zagrożeń ani lęku. Bohater jest aktywny.

Procedura opracowania wyników kwestionariusza *Zwierzyniec*

Analizowano wypowiedzi dzieci na pytania kliniczne: Czy dobrze być dorosłym? Czy chciałbyś/chciałabyś zamienić się teraz w osobę dorosłą?

Analizowano uzasadnienia dzieci, zamieszczając ich wypowiedzi w kategoriach: akceptacja osoby dorosłej, akceptacja małżeństwa, chęć posiadania dzieci. Każdą wypowiedź oceniano w kontekście wyników całego kwestionariusza klinicznego.

Ocen dokonywali studenci ostatnich lat psychologii. Wszyscy oceniający mieli ukończone kursy z diagnozy (w tym 45 zajęć z analizy wytworów i metod projekcyjnych) oraz ukończyli 45-godzinny kurs poświęcony analizie testu *CAT* i kwestionariusza *Zwierzyniec*.

Uzyskanych danych nie poddano analizom statystycznym, mają one bowiem przede wszystkim charakter ilustracyjny.

Wyniki

Wyniki zostaną przedstawione w kolejności stawianych pytań. Najpierw przedstawię wyniki uzyskane na podstawie testu *CAT*, a następnie na podstawie kwestionariusza klinicznego *Zwierzyniec*.

1. Cechy świata badanych dzieci.

W tabeli 1 przedstawiono wybrane cechy świata dla obu grup.

Tabela 1. Cechy świata w obrazkach CAT

Cechy opisywanego świata	Średnia* na jeden obrazek, lata 1988/1989 N = 370	Średnia* na jeden obrazek, lata 2009/2010 N = 370
Liczba wydarzeń	1,17	1,80
Liczba osób	1,13	0,78
Liczba postaci fantastycznych	0,03	0,1
Lęk	0,12	0,20
Agresja	0,13	0,27

* Średnia – do liczby obrazków (N=370).

W opowiadaniach współczesnych dzieci jest większa liczba wydarzeń, więcej postaci fantastycznych, mniej osób. Opowiadania są bardziej dynamiczne i wielowątkowe. Jest w nich więcej elementów lęku i agresji.

2. Cechy głównego bohatera.

W tabeli 2 przedstawiono wybrane cechy głównego bohatera w opowiadaniach dzieci.

Odpowiadano na pytanie: czy bohater opowiadania jest postacią statyczną czy dynamiczną?

Policzono zachowania, w których aktywnie rozwiązuje problemy indywidualnie, oraz takie zachowania, w których działa, uzyskując pomoc od innych, także wprowadzonych postaci fantastycznych.

Obliczono procent aktywnego działania w 370 opowiadaniach dzieci. Podano procent aktywnej działalności indywidualnej bohatera oraz aktywności, w którą angażują się inne osoby i postaci fantastyczne.

Tabela 2. Cechy głównego bohatera w opowiadaniach dzieci*

Cechy bohatera	Lata 1988/1989 % N = 370	Lata 2009/2010 % N = 370
Aktywne rozwiązywanie problemów tylko w grupie	29	14
Aktywne rozwiązywanie problemów tylko indywidualnie	18,7	44
Aktywne rozwiązywanie problemów grupowo i indywidualnie	6,7	5,8
Inne	45,6	36,2
Razem	100	100
Kreatywność	30	55
Brak kreatywności	70	45
Razem	100	100
Związki z innymi: ogółem	88	70,2
W tym: matka	51,4	37,3
ojciec	25,9	28,9
rodzeństwo	5,1	2,4
dziadkowie	2,5	0,8
równieśnicy	3,1	0,8
Brak związków z innymi	12	29,8
Razem	100	100

* Udział procentowy liczby cech w opowiadaniach (N = 370).

W opowiadaniach współczesnych dzieci bohater jest częściej niż w poprzednim pokoleniu postacią aktywną, potrafi rozwiązywać trudne problemy. Jest bardziej kreatywny i samodzielny. Działa częściej indywidualnie, rzadziej w grupie, rzadziej oczekuje pomocy od osób bliskich. Ma mniej związków z osobami bliskimi, matką, ojcem. Rzadko w opowiadaniach pojawiają się postaci dziadków.

3. Nastrój emocjonalny opowiadania.

Nastrój emocjonalny zidentyfikowany w opowiadaniach przedstawia tabela 3.

Tabela 3. Nastrój opowiadań

Rodzaj nastroju	Procent opowiadań*, lata 1988/1989 N = 370	Procent opowiadań*, lata 2009/2010 N = 370
Spokojny	29,3	22,5
Radosny	22,7	24
Napięty	8,9	11,7
Smutny	6,8	5,2
Zabawowy	13	12
Zmienny	14	17,1
Trudno określić	5,3	7,5
Razem	100	100

* Udział procentowy rodzaju nastroju w opowiadaniach (N = 370).

W opowiadaniach współczesnych dzieci zidentyfikowano większe nasilenie napięcia, ale też większe nasilenie nastroju radosnego. Częściej także nastrój opowiadań współczesnych dzieci jest zmienny.

4. Całościowy obraz świata badanych dzieci.

W całościowej analizie obrazu świata badanych dzieci na podstawie testu *CAT* uzyskano wyniki przedstawione w tabeli 4.

Tabela 4. Kategorie całościowego opisu świata

Kategorie opisu świata	Procent dzieci*, lata 1988/1989 dla N = 37	Procent dzieci*, lata 2009/2010 dla N = 37
Przyjazny	86,5	70,3

Niezbyt przyjazny	8,1	13,5
Trudno ocenić	5,4	16,2
Razem	100	100
Przewidywalny, uporządkowany	64,9	29,7
Chaotyczny	16,2	27,0
Trudno ocenić	18,9	43,2
Razem	100	100
Spójny	45,9	24,3
Niespójny	8,2	24,3
Trudno ocenić	45,9	51,4
Razem	100	100

* Procent obliczono dla 37 dziecięcych całościowych koncepcji świata

Świat opisywany zarówno przez dzieci współczesne, jak i przez ich rówieśników żyjących dwadzieścia lat wcześniej jest przyjazny, ale obraz świata dzieci współczesnych jest mniej przewidywalny, mniej spójny i bardziej chaotyczny.

5. Akceptacja dorosłości w wypowiedziach dzieci.

Współczesne dzieci w mniejszym stopniu niż ich wcześniej żyjący rówieśnicy pragną zostać osobą dorosłą.

Tabela 5. Akceptacja dorosłości w wypowiedziach dzieci w kwestionariuszu Zwierzyniec

Stosunek do dorosłości	Procent dzieci*, lata 1988/1989 dla N = 37	Procent dzieci*, lata 2009/2010 dla N = 37
Akceptacja	78	32
Brak akceptacji	13	32
Inne	9	36
Razem	100	100

* Procentowy udział obliczono w stosunku do liczby dzieci (N = 37).

Dzieci w obu pokoleniach akceptują dorosłość, ale współczesne przedszkolaki czynią to w znacznej mniejszości i podają więcej powodów do tego, aby nie być osobą dorosłą. Częściej też nie mogą się zdecydować.

Wśród opisów osoby dorosłej policzono kategorie opisu określone jako korzyści i przywileje związane z wiekiem oraz ograniczenia i niedogodności.

Tabela 6. Uzasadnienia korzyści z bycia dorosłym

Rodzaj korzyści	Procent dzieci*, lata 1988/1989 N = 37	Procent dzieci*, lata 2009/2010 N = 37
Swoboda	39	17
Władza	37	16
Pieniądze	26	39
Możliwość podjęcia pracy	31	17
Możliwość posiadania dzieci	34	11

* Procentowy udział obliczono w stosunku do liczby dzieci (N = 37).

Suma % przekracza 100, ponieważ jedno dziecko podawało więcej niż jedno uzasadnienie.

W obu pokoleniach dorosłość, zdaniem dzieci, daje podobne korzyści. Dzieci współczesne prawie nie podkreślają przywilejów związanych z ubiorem czy makijażem, nie podają uzasadnień ani opisów związanych z życiem codziennym, na przykład nie zwracają uwagi na takie zachowania, jak gotowanie czy umiejętność naprawy samochodu, o których mówiły dzieci z poprzedniego pokolenia. Przywiązują natomiast większą wagę do posiadania pieniędzy przez dorosłych.

Tabela 7. Uzasadnienia odrzucenia dorosłości

Rodzaj uzasadnień	Procent dzieci*, lata 1988/1989 N = 37	Procent dzieci*, lata 2009/2010 N = 37
Muszą pracować	22	21
Ciągle się męczą	19	29
Nie mają czasu	17	32
Muszą zajmować się dziećmi	22	11
Nie umieją się bawić	0	8

* Procentowy udział obliczono w stosunku do liczby dzieci (N = 37).

Suma % przekracza 100, ponieważ jedno dziecko podawało więcej niż jedno uzasadnienie.

Ograniczenia dorosłości związane ze zmęczeniem, pracą, brakiem wolnego czasu są częściej wymieniane spontanicznie przez współczesne dzieci. Pojawia się także nowa kategoria: nieumiejętność bawienia się.

6. Małżeństwo

Stosunek do małżeństwa u współczesnych dzieci i wcześniejszego pokolenia przedstawia tabela 8.

Tabela 8. Akceptacja małżeństwa

Stosunek do małżeństwa	Procent dzieci* lata 1988/1989 N = 37	Procent dzieci* lata 2009/2010 N = 37
Akceptacja	70	38
Brak akceptacji	19	38
Inne	11	24
Razem	100	100

* Procentowy udział obliczono w stosunku do liczby dzieci (N = 37).

Współczesne dzieci w mniejszym stopniu akceptują małżeństwo. Częściej także odpowiadają: nie wiem, nie wiadomo.

Poniżej przedstawiono najważniejsze rodzaje motywów uzasadniających akceptację małżeństwa:

Tabela 9. Rodzaj motywów akceptacji małżeństwa

Rodzaj motywów akceptacji małżeństwa	Procent dzieci*, lata 1988/1989 N = 37	Procent dzieci*, lata 2009/2010 N = 37
Piękno uroczystości	22	30
Konformizm	27	16
Posiadanie dzieci	67	41
Motyw uczuciowy (mieć współmałżonka)	15	11
Odrzucenie samotności	12	5
Korzyści materialne i społeczne	9	0

* Procentowy udział obliczono w stosunku do liczby dzieci (N = 37)

Suma % przekracza 100, ponieważ jedno dziecko podawało więcej niż jedno uzasadnienie.

Dla współczesnych dzieci elementy związane z udziałem w uroczystości są równie ważnymi motywami zawarcia małżeństwa jak dawniej. Współczesne dziewczynki silniej wyrażają wprost potrzebę podziwu, zwrócenia na siebie uwagi. Znacznie mniejszą wagę przywiązują do nastroju uroczystości i obecności gości.

Motyw ucieczki przed samotnością występuje znacznie rzadziej. Samotność zdaniem badanych dzieci może być stanem pożądanym, któremu małżeństwo może przeszkadzać. („Nie chcę mieć męża. Dobrze być samemu, ma się czas i można robić, co się chce”). W badaniach prowadzonych 20 lat temu nie zidentyfikowano ani jednego pozytywnego sformułowania na temat samotności. Zawsze był to stan dla dzieci niepożądany („nie chcę być sam”, „nie jest dobrze być samemu”). Istnieje zmiana w wyobrażeniach człowieka samotnego. Nie tylko, co oczywiste, nie pojawiają się określenia „stara panna, stary kawaler”, ale występują wyrażone wprost pozytywne oceny osoby, która nie ma męża lub żony. Samo „bycie samemu”, w sensie spędzania samemu czasu, jest stanem zdecydowanie akceptowanym.

Motyw posiadania dzieci jest naturalną konsekwencją akceptacji dorosłości i małżeństwa („jak się jest dorosłym, to ma się żonę i dzieci”). Małżeństwo dla współczesnych przedszkolaków nie jest warunkiem koniecznym posiadania dzieci. Częste są wypowiedzi o chęci posiadania dzieci przy braku akceptacji małżeństwa. W sformułowaniach współczesnych przedszkolaków nie pojawiły się wypowiedzi o tym, że dzieci pomagają dorosłym.

Motyw uczuciowy jest równie ważny dla współczesnych dzieci jak dawniej, ale potrzeby erotyczne wyrażane są śmieiej („można się ciągle całować w usta”). Motyw ten występuje również współcześnie jako uzasadnienie odrzucenia małżeństwa. („musiałbym się ciągle całować w usta”). Częściej w stosunku do współmałżonka wyrażane są oczekiwania estetyczne (uroda, wygląd zewnętrzny).

W dalszej kolejności przedstawiono motywy odrzucenia małżeństwa.

Tabela 10. Motywy odrzucenia małżeństwa

Rodzaj motywów odrzucenia małżeństwa	Procent dzieci*, lata 1988/1989 N = 37	Procent dzieci*, lata 2009/2010 N = 37
Pozostanie z rodzicami	5	4
Trudności społeczno-ekonomiczne	7	11
Potrzeba niezależności	4	10
Odrzucenie dorosłości (starości)	3	7
Odrzucenie płci przeciwnej	3	4
Brak czasu	1	7

Powody zawodowe	8	3
Inne	0	3

* Procentowy udział obliczono w stosunku do liczby dzieci (N = 37).

Suma % przekracza 100, ponieważ jedno dziecko podawało więcej niż jedno uzasadnienie.

Odrzucenie małżeństwa ze względu na brak akceptacji zachowania płci przeciwnej w sferze ekonomicznej występuje w obu grupach badanych. Dwadzieścia lat temu sformułowania negatywne dotyczyły żon („żony wydają pieniądze”). Współcześnie przede wszystkim dziewczynki krytycznie oceniają zachowanie mężów („mężowie wydają pieniądze”). Dzieci badane dwadzieścia lat wcześniej wiązały małżeństwo tylko ze stanem człowieka dorosłego, współcześnie zdarza się, że wiązą ten stan ze starością. Pojawia się nowy motyw odrzucenia małżeństwa – brak czasu („nie mam czasu”, „jak się ma żonę/ męża, to się nie ma czasu”).

Dyskusja

Uzyskane wyniki mają związek z wieloma czynnikami. W ciągu dwudziestu lat zaszły duże zmiany społeczne, kulturowe i ekonomiczne. Zmieniła się rodzina, jej model, wiele płaszczyzn jej funkcjonowania. Zmieniła się rola dorosłego, umocniła się pozycja dziecka, jego znaczenie jako partnera interakcji. Dzieci intensywnie uczestniczą w całym życiu rodziny, rozmowach dorosłych, wyjściach, wyjazdach, wspólnym oglądaniu telewizji (nie tylko programów adresowanych do dzieci). Granice między dziećmi a dorosłymi, dawniej jasne, są współcześnie coraz bardziej rozmyte, a role w rodzinie niezbyt precyzyjnie określone. Dzieci często lepiej niż dorośli znają się na modzie czy nowościach technologicznych. Poświęcają dużo czasu na kontakt z internetem. Oglądają liczne reklamy. W wielu przypadkach dzieci są ekspertami rzeczywistości na równi z dorosłymi (Kołodziejczyk, 2009). Dla współczesnych przedszkolaków świat dorosłych jest bardziej znany i mniej atrakcyjny. Dzieciństwo natomiast daje wiele przyjemności. Zmiany związane z wychowaniem powodują, że dorośli starają się, aby dziecko wolny czas spędzało na zajęciach rozwijających, przyjemnych, atrakcyjnych. Często jest ich zbyt wiele, co w pewnym stopniu tłumaczy wypowiedzi dzieci współczesnych: „dobrze być samemu”. Ciekawe zabawki, gry, komputery, programy telewizyjne uczą umiejętności spędzania czasu bez konieczności współdziałania z innymi. Równocześnie współczesnym dzieciom stawia się mało ograniczeń, wymagań. Ich żyjący wcześniej rówieśnicy mieli obowiązki domowe, jak np. opieka nad młodszym rodzeństwem (konieczność zabawy z nim) czy pomoc w obowiązkach domowych.

Z perspektywy współczesnego dziecka niechęć zamiany swojego wieku na dorosłość (brak akceptacji wieku dorosłego w terminologii Zazzo) nie tyle, a na

pewno nie tylko, jest wyrazem trudności, jakie obserwuje dziecko w rodzinie, ile jest spowodowana brakiem powodów dążenia do dorosłości. U współczesnych dzieci, podobnie jak w badaniach Zazzo (Zazzo, 1974), odrzucenie dorosłości i małżeństwa jest w wielu przypadkach motywowane odrzuceniem odpowiedzialności. Motywacja wywiązywania się z zadań, motywacja powinnościowa, rozumiana jako załączek późniejszej motywacji odpowiedzialności (Kujawa, 2009), praktycznie nie występuje w wypowiedziach współczesnych dzieci. Z analiz dzienników mowy Stefana Szumana wynika, że słowo „musieć” pojawia się w wypowiedziach Inki, dziewczynki w średnim dzieciństwie, zarówno wtedy, gdy pragnie ona zaspokoić ciekawość, jak i wtedy, gdy jest zmuszona do robienia czegoś, co jej nie odpowiada. Inka rozumie, że w swoim postępowaniu musi liczyć się z obiektywnymi warunkami i do nich przystosować (Szuman, 1985). Dzieci z poprzedniego pokolenia mówiły: „muszę się ożenić”, „jak się jest dorosłym, to trzeba się żenić”, „powinno się mieć męża”, „musi się mieć dzieci”. U współczesnych przedszkolaków nie ma takich uzasadnień. Chęć posiadania dzieci, przy braku akceptacji małżeństwa, można wyjaśniać także pozycją dziecka w umysłowej reprezentacji świata badanych. Dzieci wiedzą, że ich osoba ma szczególne znaczenie i że są ważne dla dorosłych. Mniejsza liczba związków z osobami dorosłymi, w tym z dziadkami, wiąże się ze zmianą struktury rodziny, z rzadszymi codziennymi kontaktami. Przede wszystkim jest wynikiem wystarczających kompetencji poznawczych i emocjonalnych współczesnych dzieci. W wielu sytuacjach przedstawianych na obrazkach przedszkolaki radzą sobie same, bez potrzeby wprowadzania postaci dziadków i innych dorosłych do projekcyjnego wątku opowiadania. Nie znaczy to, że związek emocjonalny współczesnych dzieci z dziadkami jest słabszy niż ich wcześniej żyjących rówieśników.

W reprezentacji umysłowej dzisiejszych dzieci świat charakteryzuje się małą przewidywalnością. Jest nieuporządkowany, często chaotyczny. Jest bogaty w wydarzenia, zjawiska nierealne, postaci fantastyczne. Dużo w nim lęku i agresji. Nie można jednak sądzić, że współczesne dzieci są bardziej agresywne i lękowe, bowiem w badaniu projekcyjnym ujawnia się przede wszystkim aspekt ekspresyjny dziecięcego „Ja” (Kubicka, 2003). Dzieci współczesne, podobnie jak ich rówieśnicy z poprzedniego pokolenia, oceniają świat jako przyjazny. Zaufanie do siebie i otoczenia uzyskane przez dzieci w pierwszych latach ontogenezy, dzięki właściwej opiece rodzicielskiej, rozumiane jak kompetencja *ego*, pozwala im na budowanie umysłowej reprezentacji świata, który zaspokaja ich potrzeby i oczekiwania.

Ego współczesnych dzieci (nadrzędna struktura osobowości w rozumieniu Bellaka) w porównaniu z *ego* dzieci poprzedniego pokolenia ma mniej zaznaczone granice między światem realnym a wyobrażonym. Ma mniejsze tendencje do integracji, ale jest bardziej autonomiczne. Może to być związane z przedstawionymi powyżej zmianami.

pewno nie tylko, jest wyrazem trudności, jakie obserwuje dziecko w rodzinie, ile jest spowodowana brakiem powodów dążenia do dorosłości. U współczesnych dzieci, podobnie jak w badaniach Zazzo (Zazzo, 1974), odrzucenie dorosłości i małżeństwa jest w wielu przypadkach motywowane odrzuceniem odpowiedzialności. Motywacja wywiązywania się z zadań, motywacja powinnościowa, rozumiana jako załączek późniejszej motywacji odpowiedzialności (Kujawa, 2009), praktycznie nie występuje w wypowiedziach współczesnych dzieci. Z analiz dzienników mowy Stefana Szumana wynika, że słowo „musieć” pojawia się w wypowiedziach Inki, dziewczynki w średnim dzieciństwie, zarówno wtedy, gdy pragnie ona zaspokoić ciekawość, jak i wtedy, gdy jest zmuszona do robienia czegoś, co jej nie odpowiada. Inka rozumie, że w swoim postępowaniu musi liczyć się z obiektywnymi warunkami i do nich przystosować (Szuman, 1985). Dzieci z poprzedniego pokolenia mówiły: „muszę się ożenić”, „jak się jest dorosłym, to trzeba się żenić”, „powinno się mieć męża”, „musi się mieć dzieci”. U współczesnych przedszkolaków nie ma takich uzasadnień. Chęć posiadania dzieci, przy braku akceptacji małżeństwa, można wyjaśniać także pozycją dziecka w umysłowej reprezentacji świata badanych. Dzieci wiedzą, że ich osoba ma szczególne znaczenie i że są ważne dla dorosłych. Mniejsza liczba związków z osobami dorosłymi, w tym z dziadkami, wiąże się ze zmianą struktury rodziny, z rzadszymi codziennymi kontaktami. Przede wszystkim jest wynikiem wystarczających kompetencji poznawczych i emocjonalnych współczesnych dzieci. W wielu sytuacjach przedstawianych na obrazkach przedszkolaki radzą sobie same, bez potrzeby wprowadzania postaci dziadków i innych dorosłych do projekcyjnego wątku opowiadania. Nie znaczy to, że związek emocjonalny współczesnych dzieci z dziadkami jest słabszy niż ich wcześniej żyjących rówieśników.

W reprezentacji umysłowej dzisiejszych dzieci świat charakteryzuje się małą przewidywalnością. Jest nieuporządkowany, często chaotyczny. Jest bogaty w wydarzenia, zjawiska nierealne, postaci fantastyczne. Dużo w nim lęku i agresji. Nie można jednak sądzić, że współczesne dzieci są bardziej agresywne i lękowe, bowiem w badaniu projekcyjnym ujawnia się przede wszystkim aspekt ekspresyjny dziecięcego „Ja” (Kubicka, 2003). Dzieci współczesne, podobnie jak ich rówieśnicy z poprzedniego pokolenia, oceniają świat jako przyjazny. Zaufanie do siebie i otoczenia uzyskane przez dzieci w pierwszych latach ontogenezy, dzięki właściwej opiece rodzicielskiej, rozumiane jak kompetencja *ego*, pozwala im na budowanie umysłowej reprezentacji świata, który zaspokaja ich potrzeby i oczekiwania.

Ego współczesnych dzieci (nadrzędna struktura osobowości w rozumieniu Bellaka) w porównaniu z *ego* dzieci poprzedniego pokolenia ma mniej zaznaczone granice między światem realnym a wyobrażonym. Ma mniejsze tendencje do integracji, ale jest bardziej autonomiczne. Może to być związane z przedstawionymi powyżej zmianami.

Podsumowanie

Przeprowadzone badania pozwalają na poznanie reprezentacji umysłowej świata dzieci żyjących współcześnie i dwadzieścia lat temu. Pokazują charakter i zakres zarówno zmian zachodzących w rozwoju dzieci, jak i zmian cywilizacyjnych. Świat przedstawiany w umyśle dzieci poprzedniego pokolenia charakteryzował się przewidywalnością. Zawierał mniej lęku i agresji, za to dużo związków z innymi. Można byłoby sądzić, że bardziej sprzyjał rozwojowi dziecka niż świat współczesny, jednak uwzględnienie w umyśle dziecka reprezentacji emocji i reprezentacji różnych osób i zdarzeń oraz ocena rozwoju *ego* w ujęciu Bellaka pozwala na inny kierunek interpretacji. W reprezentacji umysłowej świata dzieci współczesnych jest więcej emocji radości, więcej zdarzeń. Bohater opowiadań jest jednostką bardzo aktywną i ma dużo twórczych pomysłów. Rzadko pomaga dorosłym, ale nie wiemy, czy nie zrobiłby tego proszony o pomoc. Nie jest bezradny, stawia czoło trudnościom, rozwiązuje problemy. Liczy przede wszystkim na siebie i potrafi docenić zalety przebywania samemu. Ceni swój czas i umie wypełnić go aktywnie zajęciami, które lubi.

Rozwój *ego* dzieci współczesnych zmierza w kierunku adaptacyjnym, podobnie jak *ego* dzieci żyjących wcześniej. Dzieci z obydwu pokoleń posiadają wystarczające kompetencje, aby rozwiązywać problemy i radzić sobie z sytuacjami trudnymi, postrzeganymi adekwatnie.

Wyniki przeprowadzonych badań są ważne z kilku powodów. Pozwalają na uchwycenie wielu kierunków zmian w rozwoju dzieci. Pokazują, jakie znaczenie ma uwzględnienie w analizie całokształtu reprezentacji umysłowej świata dziecka. Odwoływanie się do wybranych fragmentów reprezentacji nie jest wystarczające. Prowadzi na przykład do idealizowania przeszłości.

Uzyskane wyniki zwracają uwagę na rolę kontekstu środowiskowego i kulturowego oraz konieczność uwzględniania go i jego dynamiki w interpretacji wyników. Pozwoliły również na uchwycenie zmian cywilizacyjnych dotyczących przede wszystkim funkcjonowania rodziny i dziecka w dynamicznie zmieniającej się rzeczywistości.

Rezultaty przedstawionych rozważań mają duże znaczenie dla praktyki. Przygotowując programy edukacyjne, nie możemy się opierać na wzorcach z przeszłości. Kształtowanie kompetencji poznawczych, emocjonalnych i społecznych dziecka musi wynikać z dobrej oceny wymagań współczesnego świata z uwzględnieniem jego zmienności.

LITERATURA

Bellak L. (1993), *The Thematic Apperception Test, The Children's Apperception Test, and the Senior Apperception Technique in clinical use*, New York: Grun & Stratton, Inc.

- Bellak L., Bellak S. (2008), *Podręcznik do Testu CAT*, Warszawa: Pracownia Testów Psychologicznych.
- Erikson E.H. (2004), *Tożsamość a cykl życia*, Poznań Zys i S-ka.
- Głoton R., Clero C. (1988), *Twórcza aktywność dziecka*, tłum. I. Wojnar, Warszawa: WSiP.
- Kołodziejczyk A. (2009), *Dziecko w toku kultury i ekonomii – spojrzenie psychologii rozwoju na rozumienie reklamy* [w:] M. Kielar-Turska (red.), *Studia nad rozwojem i wychowaniem*, Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Kubicka D. (2003), *Twórcze działanie dziecka w sytuacji zabawowo-zadaniowej*, Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Kujawa M. (2009a), *Motywacja aktywności poznawczej człowieka w toku życia według Stefana Szumana* [w:] M. Kielar-Turska (red.), *Studia nad rozwojem i wychowaniem*, Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Kujawa M. (2009b), *Będę singlem – małżeństwo i rodzina w wyobrażeniach dzieci przedszkolnych*, niepublikowany referat wygłoszony na XVIII Ogólnopolskiej Konferencji Psychologii Rozwojowej, Wrocław.
- Kujawa M. (2012), *Reprezentacja rodziny w umyśle współczesnych dzieci w średnim dzieciństwie*, niepublikowany referat wygłoszony na XXI Ogólnopolskiej Konferencji Psychologii Rozwojowej, Zielona Góra.
- Kujawa M. (2013), *Reprezentacja własnego losu w umyśle współczesnych dzieci w średnim dzieciństwie i ich rówieśników 20 lat temu*, poster prezentowany na XXII Ogólnopolskiej Konferencji Psychologii Rozwojowej, Gdańsk.
- Oleś P.K. (2011), *Psychologia człowieka dorosłego*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Piaget J. (1966), *Jak sobie dziecko świat przedstawia*, Warszawa–Lwów: Książnica Atlas.
- Przetacznik-Gierowska M., Tyszkowa M. (1996), *Psychologia rozwoju człowieka*, t. 1, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Stawiarska K., Kielar Turska M. (2012), Kategorie rodziny w słowniku dzieci średniego dzieciństwa. Ujęcie diachroniczne, *Problemy Wczesnej Edukacji*, 25.
- Szuman S. (1985), *Dzieła wybrane*, Warszawa: WSiP, s. 45, 59.
- Zazzo R. (1974), *Metody psychologicznego badania dziecka*, t. 2, Warszawa: PZWL.